

Тарас Ремарчук

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ ЛЬВІВЩИНИ (1944-1948 РР.)

В повоєнному протистоянні комуністичного режиму з Організацією Українських Націоналістів (далі – ОУН) та Українською Повстанською Армією (далі – УПА) на західноукраїнських землях винищувальні батальйони були одним із способів залучення місцевого населення у цю боротьбу на стороні радянської влади. На сьогодні в історичній науці України новітньої доби практично відсутні праці, які б висвітлювали історію утворення винищувальних батальйонів, хіба що за винятком брошури В. Сергійчука „Самі себе звоювали” [30], підрозділу в дослідженні Д. Веденеєва, Г. Биструхіна „Двобій без компромісів” [6], а також статей того ж таки В. Сергійчука [28], С. Крутікова [23], О. Безносюк [2].

Львівщина була однією з перших областей Західною Україною за величиною протистояння комуністичної системи та національно-визвольного руху. Тому, аналізуючи структуру винищувальних батальйонів Львівщини, кількісні показники щодо нейтралізованих ними повстанців та підпільників, можна дослідити ще один аспект із цілого комплексу заходів, використаних радянською владою для радянізації Західної України та знищення ОУН й УПА.

Винищувальні батальйони були організовані 24 червня 1941 р. відповідно до постанов Раднаркому СРСР “Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів”, та „Про заходи по боротьбі з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій смузі”. Відповідно до їх змісту, відділи стрибків організовувалися в усій прифронтовій зоні на добровільних засадах із партійного, комсомольського, радянського, профспілкового активу, робітників, службовців, селян та осіб, що не підлягали військовому призову, але були фізично міцними та підготовленими у військовому відношенні. Завданням учасників винищувальних батальйонів (в народі – стрибків, ястребків – Р. Т.) було охорона підприємств, установ, колгоспів і боротьба з ворожими диверсантами [20, 47]. Керівництво цими формуваннями здійснювали фахівці

з складу внутрішніх та прикордонних військ, працівники органів внутрішніх справ, військкоматів тощо [23, 199]. Так, на початку радянсько-німецької війни у Львові вдалося сформувати лише один такий батальйон з двох рот загальною кількістю 324 бійці. [20, 48].

На завершальному етапі Другої світової війни, з поверненням до Західної України радянсько-партійних органів, знову почали відновлюватися винищувальні батальйони. Щоправда, тепер їх головним завданням була боротьба з антирадянським рухом опору, який діяв у цьому регіоні.

9 жовтня 1944 р. був виданий спільний наказ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – НКВС) та Народного Комісаріату Державної Безпеки (далі – НКДБ) з підписами Л. Берії та В. Меркулова „Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації озброєних банд ОУН у західних областях Української РСР”. У документі давалася вказівка провести різнопланові заходи по боротьбі з ОУН та УПА при допомозі Прикордонних та Внутрішніх військ НКВС, а також пропонувалося масово залучити до цієї боротьби місцеве населення у формі груп сприяння при дільничних уповноважених міліції. [2, 250].

В резолюції пленуму ЦК КП(б)У “Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) 27 вересня 1944 р.” від 27 листопада 1944 р. зазначалося, що в подальшій боротьбі з “національними бандами” необхідно створювати і зміцнювати групи самооборони (самозахисту – Р. Т.) з місцевого населення [24, 97].

Рішення щодо організації та завдань діяльності збройних груп з місцевого населення виносили і обласні органи керівництва. Наприклад, у постанові Львівського обкому КП(б)У “Про створення груп сприяння винищувальним батальйонам у селах районів” від 30 жовтня 1944 р. вказувалося: “Організувати в кожній сільській раді бойову групу сприяння винищувальним батальйонам кількістю від 10 до 25 чоловік з місцевого перевіреного активу” [27, 131].

У 1946 р., коли вже радянська влада здобула значний досвід у боротьбі з ОУН та УПА, на нараді радянсько-партійного активу та начальників НКВС та НКДБ Львівської області начальник УНКВС цього регіону Е. Грушко сказав наступне: „Ми віддали багато сил та крові для того, щоб ліквідувати банди, але до того часу, поки населення саме не пішло проти бандитів, ми їх знищити не могли” [22, 77-78].

Щодо мережі винищувальних батальйонів, то варто зазначити, що у 1944 р. відділи стрибків дислокувалися по райцентрах Львівської області і при потребі виїжджали на операції в села райо-

ну. Тут їм на допомогу створювалися групи сприяння винищувальним батальйонам і групи самозахисту, які постійно перебували в селах і в основному складалися з місцевих жителів [22, 44].

З початком 1945 р. радянське керівництво розпочинає організувати винищувальні батальйони й по селах Львівщини, щоб залучити до боротьби з повстанцями якомога більше місцевого населення, закрити доступ оунівцям та воякам УПА до їх заплілля. Так, на початку липня 1945 р. стрибки були організовані в усіх 37 районах області [8, 11].

Політичне керівництво стрибками здійснювали райкоми області, а оперативне – райвідділи НКВС та НКДБ. Згодом, відповідно до проекту міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, затвердженого керівником МВС СРСР С. Кругловим 13 липня 1946 р., старшими сільських груп стрибків стали дільничні уповноважені міліції [4, 643].

Основу стрибків спочатку становили колишні партизани, демобілізовані з Червоної армії, інваліди Другої світової війни, місцеві активісти [22, 44]. Після війни, в силу проведення колективізації, до стрибків почали активніше записувати членів колгоспів.

На нараді радянсько-партійного активу та репресивних органів Львівщини 18 лютого 1946 р. керівник обкому КП(б)У І. Грушецький сказав: „Нам потрібно в кожному селі до 1 березня створити винищувальні батальйони [...] Актив ми знаємо. Комсомольські організації є. Люди, які попрацювавши, пролили бандитську кров, уже втягнуті до цього тим же самим” [11, 107]. Іншими словами, радянській владі необхідно було розпалити ворожнечу між населенням, з допомогою якої вони і збиралися придушити національно-визвольний рух.

Комуністична верхівка намагалась залучити до боротьби з повстанцями і молодь. Зокрема, на весну 1946 р. у Львівській області до винищувальних батальйонів і груп сприяння залучено до 15 тис. молодих людей [31, 69]. Інколи вони виступали не тільки як учасники озброєних загонів, а як їх організатори. Проте, аби показати масову підтримку і участь місцевого населення у цих формуваннях, радянські керівники часто використовували силові методи при наборі до їх складу.

В звіті секретаря Обкому І. Грушецького та начальника Управління НКВС Львівської області Е. Грушка до ЦК КП(б)У про стан боротьби з „українсько-німецькими націоналістами” було зазначено, що на березень 1945 р. в області у складі винищувальних батальйонів нараховувалося 3219 бійців, а також створено 514 груп сприяння з чисельністю 6713 членів [9, 28]. Проте, у наступні роки

чисельність стрибків зростала. На 22 березня 1946 р. на Львівщині діяло 356 батальйонів [25, 93], а вже 9 квітня того ж року в області нараховувалося 540 винищувальних батальйонів з особовим складом 9045 бійців [13, 71]. Загалом же, на весну 1946 р. у 8 областях Західної України було сформовано 1815 парамілітарних формувань з місцевого населення (31963 осіб) [31, 93].

Стосовно завдань, які ставилися перед учасниками винищувальних батальйонів, то найголовнішим у їх діяльності була боротьба з ОУН та УПА. Стрибків залучали безпосередньо до ліквідації підпільних груп на території окремих сіл, лісних масивів. В одному із звітів Львівського обкому зазначено, що винищувальний загін Львівського (сільського) району восени 1944 р. провів кілька бойових операцій проти боївки „Глухого”, в результаті яких було знищено 150 і полонено 78 бандитів [27, 134]. За підрахунками однієї із радянських істориків, впродовж другої половини 1944 р. стрибками західних областей УРСР було знешкоджено понад 6 тис. повстанців і 12 тис. заарештовано [22, 44]. Але тут варто зауважити, що в цей період часто до учасників національно-визвольного руху записували й цивільне населення, яке переходило від мобілізації до Червоної армії, від наборів до ФЗО і т.п.

15 травня 1945 р. у Львові проходила нарада секретарів обкомів КП(б)У, начальників облуправлінь НКВС і НКДБ західних областей, на якій був присутній М. Хрущов. У своєму виступі секретар КП(б)У зауважував, що необхідно частіше виводити стрибків на активні дії та очистити їх від осіб, пов'язаних з підпіллям [29, 296].

Протягом першої половини 1946 року в усіх селах Львівської області були організовані невеликі мобільні розвідувально-пошукові групи, до складу яких увійшли оперпрацівники МВС, МДБ, особового складу військових підрозділів і кращих бійців винищувальних батальйонів [13, 1].

Учасники винищувальних батальйонів були необхідними при проведенні акцій по знищенню боївок тому що їх можна було використовувати як провідників, які добре орієнтуються в місцевості і знають місцеве населення. Радянське керівництво використовувало окремі загони з колишніх повстанців, що здалися з повинною і вступили у стрибків, для дискредитації національно-визвольного руху, виявлення його прихильників з-поміж жителів сіл.

З 1 січня по 1 липня 1945 р. у Львівській області винищувальними батальйонами було заарештовано повстанців, дезертирів, осіб без документів – 5687, вбито 275 „бандитів” [8, 11]. Протягом 1946 р.

батальйони стрибків взяли участь в 29 973 протиповстанських акціях, в результаті яких ними було вбито 1200 повстанців [6, 332]. За даними обкому області на зиму 1946 р. на Львівщині діяло 479 винищувальних батальйонів (7659 осіб), якими було проведено 2551 засад і операцій (з них 1625 безрезультатно) [13, 14]. За період з 15 листопада по 15 грудня 1947 р. діючими на Львівщині 29 винищувальними батальйонами (2764 чол.) було проведено 406 засад, секретів і операцій, внаслідок яких вбито всього 2 повстанці, затримано 32 особи [18, 115]. З цих даних можна зробити висновок, що результативність винищувальних батальйонів під час проведення різного роду операцій, засад, приманок була невеликою.

Не всі бійці винищувальних батальйонів були озброєними і це зменшувало їх ефективність при використанні у протиповстанських акціях. Наприклад, згідно з даними обкому на 21 березня 1946 р. у Львівській області організовано 7107 батальйонів, груп сприяння та груп самозахисту, з яких зброю мали лише 4689 формування [13, 68].

Окрім безпосередньої боротьби з визвольним рухом, члени винищувальних батальйонів залучалися до охорони державних установ, колгоспного майна, радянсько-партійних будівель на території сільських громад. Наприклад, 10 січня 1945 р. у постанові Політбюро ЦК КП(б)У давалося завдання керівникам західних областей УРСР створити на підприємствах групи самоохорони з робітників [29, 199]. Секретар обкому КП(б)У Львівщини І. Грушецький в записці до начальника облуправління НКВС Е. Грушка від 24 жовтня 1945 р. пропонує в зв'язку з почастищенням нападів підпільників на підприємства молочної промисловості залучити до охорони сепараторних пунктів і маслозаводів групи сприяння винищувальним батальйонам та інші види самоохорони [9, 53].

Винищувальні батальйони залучалися також для виселення сімей оунівців, повстанців та „бандпособників”. Інформацію про це знаходимо в матеріалах наради керівників радянсько-партійних та репресивних структур Львівської області від 25 січня 1945 р. Зокрема, у стенограмі зазначено, що силами партійного активу та стрибків в одному з районів Львівщини проведено виселення сімей оунівців [7, 65]. Активнішою була участь бійців винищувальних батальйонів у жовтні 1947 р. при проведенні найбільших депортації сімей українських підпільників і їх прихильників. Тоді за один місяць під керівництвом органів МДБ було виселено 25332 сім'ї оунівців (77791 чол.) [3, 545]. Стрибки залучалися також для охорони виселених сімей до пересилочних пунктів. Наприклад, 30 бійців ви-

нищувального батальйону Радеківського району Львівщини супроводжували виселених сімей оунівців спочатку до Львова, а потім аж до станції в м. Шепетівці, що на Хмельниччині [7, 69].

І ще один важливий момент, про який не можна забути. Часто стрибки своє становище і надану їм зброю використовували не для боротьби з підпільниками, а для грабунку і терору місцевого населення. Інформаційний бюлетень сектору партійної інформації організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У під назвою „Про факти порушення революційної законності в західних областях УРСР” від 13 січня 1945 р. переповнений свідченнями про злочинні дії стрибків.

Керівники повстанських відділів розглядали найвні озброєні відділи з місцевого населення, як одне із джерел для поповнення своїх лав людьми і зброєю. Наприклад, на середину травня 1946 р. в результаті роззброєння 11 винищувальних батальйонів Львівської області підпільниками було захоплено 96 рушниць та 7 автоматів [13, 6]. З цього приводу навіть було поширено ОУН (б) спеціальне звернення до членів винищувальних батальйонів, в якому закликали зараз же вийти з цих формувань хоча б ціною власного життя [29, 182-184].

Через небажання проливати кров, а також внаслідок агітації підпілля, частина стрибків пішла на співпрацю з ними або стали нейтральними. Про це часто говорилося під час нарад радянсько-партійного активу на начальників районних відділень НКВС, НКДБ [12, 65]. Так, на Львівщині в 1945 р. винищувальні батальйони періодично відмовлялися від участі в бойових операціях проти оунівців та відділів УПА [7, 67]. У хатах стрибків були зв'язкові центри підпілля, зустрічаються і факти, коли завербований командир батальйону згодом переконував своїх бійців співпрацювати з ОУН і УПА [28, 130-131]. Окремі винищувальні батальйони через невеликий час розпадалися, як це було в кількох селах Лопатинського району навесні 1947 року [15, 2]. Були випадки, коли стрибки заступалися за місцеве населення перед знущаннями оперпрацівників НКВС [10, 29].

Як наслідок агітації оунівців, вербування і залякування, стрибки все менше включалися в боротьбу з ОУН і УПА, а часто і взагалі не чинили ніякого спротиву.

Радянська влада не могла не прореагувати на такий стан речей. У постанові ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. зазначено про активізацію нападів повстанців на бійців і командирів винищувальних батальйонів і про посилення спроб проникнути у ряди стрибків з метою розкладу їх особового складу [29, 487]. Тому протягом першої половини 1946 р. в усіх районах області були створені групи по про-

веденню організаційного зміцнення винищувальних батальйонів та агентурно-оперативних заходів, до складу яких увійшли працівники МВС, МДБ та райкомів КП(б)У [13, 4], на кожного бійця батальйону були заведені особові справи [29, 488]. Висновок про наслідки таких перевірок можна зробити з наступних даних: в результаті перевірки бійців винищувального батальйону в Краковецькому районі на Львівщині його чисельність зменшилася наполовину [12, 5]; на середину травня 1946 року на Львівщині було розформовано 14 винищувальних батальйонів загальною чисельністю 132 чол., виявлено 103 стрибків, які підтримували зв'язок з ОУН та УПА, виключено із складу діючих батальйонів 1009 бійців, що не викликали довіри й 161 особу з інших причин [13, 4]. Протягом 15 листопада – 15 грудня 1947 р. у Львівській області з стрибків було виключено і ув'язнено 26 чоловік, як інформаторів і посібників ОУН [18, 116]. До винищувальних батальйонів почали засилати таємних агентів радянських репресивних органів.

Щоб посилити ідеологічну стійкість учасників винищувальних батальйонів, зробити з них свідомих захисників радянської влади, при кожному з них вводилася посада політичного керівника (рос. политрук – Р.Т.), який був зобов'язаний читати періодично бійцям лекції та доповіді на політичну, ідеологічну тематику [14, 106], а серед них обов'язковою була лекція „Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу” [16, 25]. Наприклад, в Ново-Миятнському районі під керівництвом політкерівника з бійцями винищувальних батальйонів проводилися політзаняття щосереді й тривали 4 години [14, 112]. На політкерівників стрибків назначалися райкомом члени КП(б)У, слухачі курсів в партшколах.

Окрім політзанять два рази на тиждень з бійцями проводилися військово-чекістські заняття [13, 5]. З 15 травня 1946 р. в села області було відряджено більше 150 офіцерів Червоної армії з групами бійців по 4-5 осіб „для надання практичної допомоги на місці в організаційному та політичному зміцненні винищувальних батальйонів, вдосконаленні їх бойового досвіду в боротьбі з бандитизмом” [Там же, 7].

Для допомоги в проведенні політмасової роботи серед стрибків місцева влада організувала семінари керівників батальйонів. Наприклад, 17-18 травня 1947 р. в Золочівському районі на Львівщині відбувся семінар командирів та політкерівників стрибків, на якому було присутніми 25 чоловік, і де були зачитані доповіді про міжнародне становище, завдання винищувальних батальйонів та політкерівників у вихованні особового складу батальйону [14, 150].

При штаб батальйонів організовувалися „червоні кутки”, ленінські кімнати, а також в хатах-читальнях, в клубах для стрибків знаходилася відповідна література. Також їх учасники залучалися до різного роду зібрань селян, відзначення „революційних свят” і т.п. [Там же, 113]. В гуртожитках винищувального батальйону Раваруського району знаходилася наглядна агітація, портрети, настільні ігри, вони регулярно обслуговувалися газетами, прослуховували радіопередачі, а чотири рази в місяць бійці мали кіносеанси [Там же, 117]. Бачимо, що радянська влада намагалася якомога більше заполітизувати життя стрибків.

Для заохочення вступу чоловіків у стрибки було призначено ряд пільг, нагород. В постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. зазначалося: „З метою заохочення бійців і командирів винищувальних батальйонів, які відзначилися, зобов’язати Міністерство торгівлі УРСР виділити в другому кварталі 1946 р. в розпорядження МВС УРСР спеціальні фонди промтоварів і цінних подарунків на суму 100 тис. рублів для преміювання кращих бійців, командирів і політпрацівників винищувальних батальйонів, які проявили себе у боротьбі з українсько-німецькими націоналістами” [29, 490]. Начальник УМДБ Львівської області у листі до Обкому КП(б)У (1948 р.) просив прийняти заходи до надання матеріальної допомоги стрибкам, при можливості грошима, а також виділення фондів промтоварів для преміювання бійців, які добре зарекомендували себе у боротьбі з ОУН та УПА, а також під час охорони колгоспів, радгоспів та МТС [17, 69].

Все ж таки, велика чисельність, погана військова підготовка та постійне перебування в селах стрибків не могла не привести до значних втрат серед особового складу батальйонів. Відповідно до даних, наведених у довідці про результати боротьби з „українсько-німецькими націоналістами” з серпня 1944 р. по Ісічня 1948 р. на Львівщині, в ході проведення військових операцій було вбито 86 стрибків, поранено – 72 чол.; в результаті відплатних акцій українського підпілля вбито 200 учасників винищувальних батальйонів та поранено 74; пропало 59 стрибків [Там же, 17-18]. За іншими джерелами, протягом серпня 1944 – 5 травня 1946 рр. вбито 406 стрибків [13, 93].

Втрати несли і групи сприяння винищувальним батальйонам. В Львівській області тільки за листопад 1944 р. вбито 6 чоловік, поранено 8 чоловік [1, 61]. В лютому 1948 р. повстанці вбили 5 учасників груп самооборони [19, 322].

Сім’ям бійців винищувальних батальйонів, що загинули в ході

проведення операцій, засад тощо радянська влада надавала матеріальну допомогу. Наприклад, на 20 квітня 1946 р. 191 сім'ї Львівської області було виплачено одноразову допомогу на загальну суму 178700 рублів [13, 78].

В 1948 р. відбулася реорганізація винищувальних батальйонів Львівщини, як і в інших західноукраїнських областях, у Групи по організації громадського порядку (далі – ГОГП). Причин цьому було декілька: послаблення самої боротьби з підпільниками; переходячи при проведенні операцій з сіл в села, стрибки не могли здійснювати догляд за підсобним господарством, відповідно і утримувати його; погіршення оперативного керівництва батальйонами, їх матеріального становища призвело до послаблення самих стрибків. Тому як наслідок вже перерахованих і ряду інших причин, 31 липня 1948 р. Управління МВС УРСР видало наказ до 15 серпня 1948 р. обласним і райвідділам МВС взяти під контроль винищувальні батальйони і реорганізувати їх в ГОГП [26, 275].

Проте думки з цього приводу представниками радянсько-партійного апарату висловлювалися раніше. Наприклад, 3 липня 1947 р. Львівський обком партії надіслав в ЦК КП(б)У доповідну записку „Про доцільність реорганізації винищувальних батальйонів у групі по охороні громадського порядку”, в якій вказувалося: відігравши в 1944-1946 рр. позитивну роль у справі боротьби з ОУН і УПА, ідейний стан стрибків погіршився, а звідси пасивність у всьому; послабилася дисципліна, тому необхідною є реорганізація [25, 375-376]. В особистому листі до Хрущова від 23 квітня 1948 р. генерал-лейтенант Т.Строкач писав про необхідність зміни винищувальних батальйонів на ГОГП, до складу яких тепер заборонялося приймати колишніх учасників підпілля [21, 51].

У постанові Політбюро про створення ГОГП вказувалося на їх завдання, а саме: організація охорони державного і колгоспного майна; закрити доступ „бандитам” на територію сіл і колгоспів; охорона життя колгоспників, селян та їх майна [28, 128].

Отож, не дивлячись на велику чисельність і густу мережу винищувальних батальйонів, груп сприяння їм у Львівській області, це не призвело до значної результативності і не мало переломного ефекту у боротьбі з ОУН і УПА у досліджуваному регіоні. Населення було надто виснажене недавньою війною і не бажало далі проливати кров, тим більше українську. Ті ж, хто взяли зброю і стали учасниками таких формувань, часто ставали заручниками ситуації і гинули у цьому протистоянні. Так на початок 1948 р.

всього загинуло 2590 стрибків [5, 20]. Проте, варто зазначити й наступне, що без існування парамілітарних формувань з населення комуністичному режиму навряд чи вдалося б знищити український національно-визвольний рух. Лише великими потугами та спільними зусиллями радянсько-партійного апарату, карально-репресивних органів, збройних формувань з мешканців Львівщини та масштабною ідеологічно-агітаційною роботою вдалося на середину 1950-х років остаточно надломити централізований антирадянський опір українських повстанців та підпільників.

Джерела та література

1. Андрусипин Т. П'ять документів національно-визвольної боротьби на Львівщині (1944-1947 рр.) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 3.
2. Безносюк О. Участь винищувальних батальйонів у ліквідації збройних формувань УПА на теренах Прикарпаття в 1944-1945 роках // Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України. Матеріали міжнародної наукової конференції. / Під заг. ред. І.О. Андрухів, В.В. Марчука, Б.І. Купчинського. – Івано-Франківськ, 2007.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К., 1994. – Кн. 1.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К., 1994. – Кн. 2.
5. Веденєєв Д. Легендированные группы УПА // Однострій. – 2004. – №5.
6. Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-ті – 1980-ті роки. – К., 2007.
7. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.п. 3. (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 192.
8. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 211.
9. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 213.
10. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 405.
11. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 406.
12. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 408.
13. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 436.
14. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 164.
15. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 252.
16. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 475.
17. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 479.
18. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 6. – Спр. 116.

19. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. – К., 1976.
20. Замлинський В., Примеров Ю., Бугайов В. та ін. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної Війни Радянського Союзу. – К., 1984.
21. Кендій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К., 1999.
22. Кірсанова О. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. – К., 1981.
23. Крутіков С. Народне ополчення і винищувальні батальйони в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1.
24. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т. 3.
25. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2002. – Т. 5. – Кн. 2.
26. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2003. – Т. 6. – Кн. 3.
27. Правду не здолати. Трудящі західних областей УРСР у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень / Відп. ред. М. Івасюта – Львів, 1974.
28. Сергійчук В. Відступники: діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху // Волинь (Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис). – 2004. – №6.
29. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали – К., 1998.
30. Сергійчук В. Самі себе звоювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху. – К., 2003.
31. Ярош Б. Тоталітарний режим у Західній Україні в 30-50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995.